

„Kultūros šventųjų“ paieškos

Viktorija Šeina, *Savas svetimas dainius. Adamas Mickiewiczius lietuvių literatūros kanone (1883–1940): monografija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2021, 304 p.

Aistė Kučinskienė

Lyginamųjų literatūros studijų MTG
Literatūros, kultūros ir vertimo tyrimų institutas
Vilniaus universitetas
El. paštas: aiste.kucinskiene@ff.vu.lt
<https://orcid.org/0000-0003-4041-9124>

Nors nacionalinius poetus „kultūros šventaisiais“ pavadino Marijanas Dovičius ir Jónas Karlas Helgasonas (2016), poetų šventumo samprata, jų biografijai priskiriant religinių siužetų atitikmenis, o kūrybai – kone maldų statusą, visai ne nauja. Ji puikiai dera su poeto-genijaus, poeto-demiurgo, poeto-pranašo, dieviško įkvėpimo motyvais, itin išplėtais romantikų. XIX a. nacionalinių judėjimų, ypač mažesniųjų Europos tautų, kontekste nacionalinis poetas-„kultūros šventasis“ tapo privalomu elementu tautinei savivokai stiprinti, tad visi suskubo jį kuo greičiau susirasti. Tautos dainiaus kūryba turėjo ryškinti tautos šlovę, kurti ateities viziją ir aukštinti nacionalinės kalbos grožį; iš jo buvo tikimasi „plataus masto socialinės transformacijos“ (Dovič, Helgason 2017, 6). Kalbiškai sinkretiškose aplinkose, kaip kad buvusios ATR teritorijose, situacija šia prasme buvo komplikauta: ką daryti su tais, kurie tautos praeitį ir didybę šlovino ar šlovina kita kalba? Ką daryti su tokia *žvaigžde*¹ kaip Adomas Mickevičius (Adam Mickiewicz)? Ar galėjo jis tapti lietuvių nacionaliniu dainiumi? O gal jis apskritai svetimas ir neturėtų patekti į lietuvių literatūros istoriją?

Panašius klausimus svarstė XIX a. pab.–XX a. I pusės lietuvių kultūros veikėjai ir būtent juos permąsto Viktorijos Šeinon monografija *Savas svetimas dainius. Adamas Mickiewiczius*

¹ Taip jį vadinu neatsitiktinai. Dovičius ir Helgasonas „kultūros šventuosius“ lygina su šių dienų įžymybėmis, o Mickevičius buvo išties svarbus populiariojoje XIX a. Europos kultūroje: jo atvaizdas naudotas ant saldainių popierėlių, cigarų pakuočių, servetėlių, kosmetikos gaminių ir kt. Susidomėjusius (-ias) kviečiu pažiūrėti virtualią Lenkų bibliotekos Paryžiuje parodą: <http://wystawa.przyjacielebpb.org/pl/adam-mickiewicz/> [žiūrėta 2022 m. rugpjūčio 31 d.].

lietuvių literatūros kanone 1883–1940)². Iš pirmo žvilgsnio pamanytumėi, kad tai atvejo analizė, t. y. vieno autoriaus recepcijos tyrimas. Tačiau aptariami daugiau nei pusšimtį metų vykę bandymai Mickevičių įtraukti į lietuvių literatūros istoriją arba iš jos eliminuoti, pervarstyti jo kūrybą (ir biografiją), įpaminklinti arba tam priešintis byloja apie visos lietuvių literatūros būklę. Tyrimo principą pavadinčiau metonimišku, nes Mickevičiaus, kurį autorė vadina „raktine figūra“ (p. 7), recepcija leidžia nagrinėti esmines aptariamo laiko lietuvių literatūros temas: kaip apskritai suvokta lietuvių literatūra, kokios jos ribos brėžtos, koks besiformuojančio literatūros kanono vaidmuo tautokūros procesuose ir pan.

Analizė padalyta į du chronologinius laikotarpius. Pirmasis – tautinės agitacijos laikas (1883–1904 m.), kuomet prasidėjo diskusijos dėl Mickevičiaus įtraukimo į lietuvių literatūros panteoną, bet jos buvo veikiau periferinės. Be kita ko, laikas iki spaudos draudimo panaikinimo kanono aspektu apskritai mažiau iškalbingas, mat intensyviausi lietuvių literatūros kanono formavimo procesai prasidėjo 2 deš. ir tęsti tarpukariu. O štai 1905–1940 m. periodas, ypač 3 deš., knygoje laikomas ginčų dėl Mickevičiaus padėties lietuvių literatūros istorijoje pakilimo laiku. Nagrinėjami debatai dėl Mickevičiaus visuomet lydimi bendresnės problemos – kas lietuvių literatūrai savi, o kas – svetimi. Kaip rodo Brigitos Speičytės tyrimai, apsisprendimas dėl savumo-svetimumo ribų aktualus nuo pat sąvokos „lietuvių literatūra“ vartojimo pradžios XIX a. pr., kai išryškėjo du – filologinis (etnolingvistinis) ir istorinis (paremtas pilietine tapatybe, LDK ir ATR valstybingumo tradicija) – lietuvių literatūros suvokimo modeliai (Speičytė 2021, 39–63). Tačiau, pasak Speičytės, istorinė lietuvių literatūros traktuotė aktuali tik iki XIX a. 9 deš., o XIX a. pab. ji jau suvoktina kaip „opozicinė ar buvo tiesiog nuošalės pozicija“, nes būtent herderiškasis etnis literatūros nacionalizavimo modelis paėmė viršų (Speičytė 2004, 18). Kodėl tuomet šiame tyrime laikomasi prielaidos, kad dėl Mickevičiaus šios sampratos dar ilgokai konkuravo? Ne jau XX a. I pusėje imama pastebimai dvejoti etnolingvistiniu lietuvių literatūros modeliu? Regis, kad ne. Tai labiau susiję su vos kelių Mickevičiaus, kaip dvikalbės lietuvių literatūros ryškiausio reprezentanto, propaguotojų asmeninėmis pastangomis. Pagrindinis dvikalbės nacionalinės literatūros koncepcijos puoselėtojas buvo Mykolas Biržiška, taip pat šią sampratą palaikė gausiai rašytojo kūrybą vertęs Motiejus Gustaitis ir mesianistine autoriaus vizija susižavėjęs Juozapas Albinas Herbačiauskas. Taigi atsakymas į klausimą apie konkuruojančių lietuvių literatūros sampratų galiojimą iki pat 1940 m. yra paprastesnis nei gali pasirodyti: konkurencija reikėsi ne visuotinai, tai tebuvo kelių asmenų iniciatyvos.

Tokiu atveju klaustina, ar pasitvirtina vienas iš tyrime keliamų uždavinių – „išsklaidyti vis dar gają nuomonę apie tariamai homogenišką tautinę ir kultūrinę tarpukario Lietuvos visuomenės savivoką“ (p. 8). Sakyčiau, kad nors Biržiškos dvikalbės nacionalinės literatūros projektas – įdomus, be kita ko, plėtotas labai įvairiomis kryptimis (o ir simbolinio kapitalo kultūros lauke jam nestigo), uždavinys suproblemiti homogeniškos savivokos aspektą įgyvendintas tik iš dalies, mat vien Biržiškos pastangos, manding, nesuardė etnolingvistinės lietuvių literatūros sampratos dominantės Lietuvos visuomenėje. Juo-

² 2021 m. Šeina už monografiją apdovanota Algio Kalėdos premija.

lab kad artėdama prie išvadų pati autorė pažymi gan vienalytę Mickevičiaus recepciją tarpukariu: „Apibendrinant Mickiewicziaus vertimų ir jų recepcijos raidą tarpukario dvidešimtmečiu, matyti, kad ji sekė tautinės agitacijos laikais sukonstruotą *lietuviškąjį Mickiewiczų*“³ (p. 213). Galbūt Biržiškos nuopelnai iš dalies universalizuojami ir dėl juntamos tyrėjos simpatijos (nebūtinai intencionalios) jo pozicijai. Pavyzdžiui, aptarus neišsipildžiusį 4 deš. Biržiškos projektą Vilniaus gatves pervadinti Mickevičiaus kūrinių personažų vardais, rašoma: „*Deja* [išskirta mano – AK], ir šiam Biržiškos sumanymui nebuvo lemta išsipildyti“ (p. 235). Panašiai išvadose teigiama, kad keliakalbę nacionalinės literatūros sampratą *sukūrė* Biržiška (p. 252), tačiau juk ši samprata nėra labai nutolusi nuo XIX a. plėtotos istorinės lietuvių literatūros traktuotės, tad Biržiškai visų nuopelnų dėl jos *sukūrimo* atiduoti tarsi nesinorėtų.

Visgi Mickevičius į lietuvių literatūros kanono centrą nepateko ne tik dėl etnolingvistinės koncepcijos įsigalėjimo, bet ir dėl to, kad XIX a.–XX a. sandūroje lietuviai rado kitą „kultūros šventąjį“ – Maironį. Monografijoje pabrėžiama, kad talentingo modernių lietuvių vardu kalbančio poeto atsiradimas, viena vertus, padėjo reikšmingai nacionalizuoti mases, nes jis pasiūlė tautos ateities viziją, be to, nereikėjo specialiai aiškinti ar teisinti „neatitikimų tarp poeto deklaruojamos tautinės savivokos, politinės veiklos ir lietuvių tautinio sąjūdžio tikslų“ (p. 90), kita vertus, buvo svarbus dėmuo sprendžiant „Mickevičiaus klausimą“. Ir išties: Maironis buvo kanonizuotas veik skubos tvarka⁴, taip panaikindamas kito nacionalinio dainiaus poreikį. Taip pat XX a. pirmaisiais dešimtmečiais sustiprintos Kristijono Donelaičio kaip lietuvių literatūros pradininko pozicijos, tad Maironis ir Donelaitis tapo svarbiausiais lietuvių literatūros istorijos atskaitos taškais. Maironio įtvirtinimą monografijos autorė išskiria kaip vieną iš priežasčių, paaiškinančių Mickevičiaus nutolimą (p. 89–90). Vis dėlto, sekant kultūrinio nacionalizmo logika, norėtusi manyti, jog ši priežastis buvo bene esminė. Gal neatsiradus tokiam poetui, kaip Maironis, Mickevičius būtų galėjęs užimti lietuvių „kultūros šventojo“ poziciją, galbūt būtų priimta ir kita lietuvių literatūros koncepcija? Teigiamas atsakymas, nors mažai tikėtinas, yra įmanomas, mat be Maironio reikšmingų pretendentų šiai pozicijai nelabai būta. Bet palikime tai kaip paiką hipotezę.

Mickevičiaus recepcija lietuvių kultūroje jau nesyk svarstyta kitų tyrėjų, bet ankstesniuose tyrimuose jo kūrybos ir figūros sąveikos su besiformuojančiu lietuvių literatūros kanonu daugiausia buvo periferinis, ne pagrindinis nagrinėjimo aspektas⁵. Dideliu šio tyrimo nuopelnu laikyčiau pirmąsyk lietuvių literatūrologijoje taip nuosekliai pritaikytą sociokultūrinę literatūros kanono tyrimų prieigą. Teoriniame įvade (p. 25–42) plačiau paaiškinta, kaip

³ Beje, tyrime įtikinamai parodoma, kaip pats Biržiška nuo 3 deš. ėmėsi „lituanizuoti“ Mickevičiaus palikimą bei prisidėjo prie *lietuviškojo Mickevičiaus* kūrimo (p. 183).

⁴ Iki pirmosios *Pavasario balsų* laidos (1895) Maironio eilės jau buvo žinomos, giedamos, bet dažnai pažįstamos su kitais slapyvardžiais ar kaip anoniminės. O štai apžvelgus pirmųjų XX a. metų lietuvių spaudą, epistoliką, grožinę literatūrą matyti, kad Maironis tuo laiku jau neabejotinai suvokiamas kaip tautos dainius. Taigi jo ankstyvosios kanonizacijos procesas truko mažiau nei dešimtmetį. Vienas iš tokios skubos paaiškinimų – žūtbūtinis nacionalinio poeto poreikis.

⁵ Nuodugniau nacionalinio literatūros kanono ir „Mickevičiaus problemos“ ryšio klausimą yra nagrinėjęs Darius Staliūnas (Staliūnas 2001).

literatūros kanonas suvokiamas sociokultūrinės perspektyvos tyrėjų bei pademonstruota, kaip literatūros kanonai sąveikauja su tautokūra – tai naudinga ne tik šio tyrimo, bet ir ateities studijų kontekste. Esminės aptartos kanonizacijos ir kanono socializacijos institucijos įveiklinamos Mickevičiaus recepcijos tyrime ir padeda rekonstruoti kiek įmanoma pilnesnį vaizdą. Manau, kad būtent sociokultūrinė literatūros kanono tyrimų prieiga ir leidžia, pasieltkus gausią bibliografiją, pateikti naujų išvadų apie „Mickevičiaus klausimą“.

Vis dėlto teorinis poskyris kelia ir šiokių tokių dvejonų. Dalis jame pateikiamos medžiagos atrodo perteklinė: kaip antai bendrosios gairės apie kultūrinį posūkį (*cultural turn*) ar kanono karus (*canon wars*) nelaikytinos itin reikalingomis monografinio tyrimo objektui atskleisti, juolab kad yra pasirodęs autorės straipsnis, kuriame šie dalykai taip pat paaiškinti (Šeina 2021a). Kita vertus, kadangi sociokultūriniai kanono tyrimai – nauja perspektyva Lietuvos humanitarikoje, kai kurie knygoje pasitelkiami instrumentai, terminai galėtų būti aptarti išsamiau. Pavyzdžiui, iš Renatės von Heydebrand pasiskolinta sąvoka *interpretacinis kanonas*, paaiškinta teoriniame įvade (p. 36), vėliau pasirodanti knygos pabaigoje (poskyris „Vertimų atranka ir interpretacinis kanonas“), galėtų būti plačiau išskleista prie jos sugrįžus, mat tikrai dar nėra lietuvių humanitarikai įprasta. Kanono tyrimų naujumą Lietuvoje patvirtina viena Tito Krutulio recenzijos formuluotė: „pagrindinė autorės pasirinkta teorinė prieiga yra literatūros kanonai“ (Krutulys 2022, 75). Patys kanonai prieiga būti negali, tai – literatūros istorijos reiškiny; tačiau kadangi samprata nėra labai paplitusi, ne visiems ji lengvai suprantama.

Taip pat svarstyta, ar pristatant šiuolaikinius kanono tyrimus kai kurie teiginiai nėra formuluojami pernelyg vienareikšmiškai, pvz.: „[s]varbi teorinė kanono tyrimų išeities nuostata – literatūros vertinimą traktuoti kaip socialinį veiksma“. *Pats savaime literatūros tekstas nėra nei vertingas, nei bevertis* [išskirta mano – AK]: vertę jam suteikia arba jos nesuteikia suvokėjas [...]“ (p. 33). Cituojamu atveju remiamasi sociokultūrinės krypties tyrėjomis von Heydebrand ir Simone Winko, bet formuluojama taip, lyg tai būtų visuotinai priimta mintis. Bet juk toli gražu ne visi tam pritartų. Štai apie Vakarų literatūros kanoną rašiusio Haroldo Bloomo, sukūrusio savotišką opoziciją sociokultūrinei kanono tyrimo perspektyvai, sekėjai kalbėtų apie tai, kad dalis kūrinių yra tiesiog estetiškai ir istoriškai vertingesni už kitus ir tai garantuoja jiems patekimą į kanono centrą be didelio išorinių jėgų įsikišimo.

Intrigos prasme man pačios įdomiausios knygos dalys – apie Mickevičiaus kūrinių vertimo istoriją. Atskleidžiama, kad XX a. pr. vertimai kartais panašesni į sekimus ar falsifikacijas, o tekstų atranka buvo itin veikiama tautinio kriterijaus, tad *Konradas Valerodas* buvo tapęs kur kas svarbesniu už *Poną Tadą*. Mickevičiaus kūrinių „nulenkimas“ ir „lituanizavimas“ formuojant tarpukario mokyklinį kanoną, jo vertimų kupiūravimas, transformacijos, siekiant ištrinti nuorodas į lenkiškumą ar bajoriškąsias tradicijas, iš dalies atitiko XIX a. pab.–XX a. pr. klestėjusį, o tarpukariu vis dar dažną ir adekvačiu laikomą vertimo kaip tekstų adaptavimo supratimą. Tačiau monografiijoje parodoma, kokiu mastu šios adaptavimo, kupiūravimo tendencijos buvo ideologiškai angažuotos – iš nūdienos perspektyvos dalis jų išties atrodo kurioziškai.

Apskritai, ne tik fragmentai apie vertimą, bet visas tekstas parašytas pagauliu pasakojimo stiliumi. Tyrime gausiai remiamasi teorine medžiaga ir šaltiniais, tačiau pats dėstymas,

pasakojimo konstravimas yra prieinamas ne tik akademinėi publikai. Manau, kad tai yra šio teksto stiprybė – įtrauki mokslinė intriga, atverianti skaitymo galimybes įvairiai auditorijai.

Baigdamą noriu paminėti kelis aspektus, kurie tyrime neišplėtoti, bet galėtų jį praturtinti (gal tai užuominos ateities studijoms). Būtų buvusi įdomi trumpa refleksija, kaip Mickevičius priimtas, nepriimtas, kiek savas, kiek svetimas baltarusių kultūroje (aptariamojo laiko ir dabarties)⁶. Kita verta dėmesio kryptis – kiek šis tyrimas gali pasitarnauti svarstant apie dabartinę Mickevičiaus recepciją Lietuvoje? Kaip / ar Mickevičius reiškiasi šiuolaikinėje lietuvių literatūroje, ar jo kūryba interpretuojama lietuvių rašytojų darbuose? Ne mažiau įdomios ir monografijoje trumpai užčiuoptos gatvėvardžių suteikimo ir literatūros kanono sąveikos. Būtų prasminga palyginti, kokių rašytojų vardais ir kada pavadintos gatvės Vilniuje, Kaune ar kituose miestuose, kaip tai koreliuoja su siekais įamžinti Mickevičių ir pan.

Apibendrinant pasakytina, kad ši monografija – svarus indėlis į lietuvių literatūros kanono tyrimus. Williamas E. Cainas klausia: ar tai, kad pastaraisiais dešimtmečiais daug diskutuojame apie kanoną, reiškia, jog pamažėl mažta pagarbos literatūros tradicijai, kad ja nebetikime? Ar kanono persvarstymai *pavojingi* tradicijai? (Cain 2016, 3) Cainas atsako vienareikšmiškai: žinoma, kad ne. Manau, kad perskaitę šį tyrimą įsitikiname tuo pačiu. Viena vertus, monografija leidžia pamatyti, kaip kurtos, priimtos ar atmestos literatūros istorijos koncepcijos, be to, kad jos nėra stabilios, kinta. Juk ir aptariamu laiku atmesta dvikalbės nacionalinės literatūros samprata XXI a. labai vaisingai atgimė, o Mickevičius mums dabar – ne tik lenkų *wieszcz*, bet ir centrinė Lietuvos literatūros kanono figūra. Ant- ra vertus, Mickevičiaus, taip ir netapusio mūsų „kultūros šventuoju“, recepcijos tyrimas parodo, kad galime sudvejoti poetų šventumu, nebūtinai sudvejodami (-os) jų kūrybos estetinė, kultūrinė ar istorinė svarba ir reikšmė.

Literatūros sąrašas

- Cain, W. E., 2016. Opening the American Mind. Reflections on the “Canon” Controversy. In: *Canon vs. Culture: Reflections on the Current Debate*. Ed. J. Gorak. London and New York: Routledge, 3–16.
- Dović, M., Helgason, J. K., 2016. *National Poets, Cultural Saints: Canonization and Commemorative Cults of Writers in Europe*. Amsterdam: Brill.
- Krutulys, T., 2022. Nesavas ir nesvetimas lietuviškas nacionalizmas iš Mickiewicziaus perspektyvos. *Naujasis Židinys-Aidai* 3: 75–76.
- Speičytė, B., 2004. *Poetinės kultūros formos. LDK palikimas XIX amžiaus Lietuvos literatūroje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Speičytė, B., 2021. The Concept of Lithuanian Literature in the 19th Century. In: *Literary Canon Formation as Nation-Building in Central Europe and the Baltics: 19th to Early 20th Century*. Eds. A. Kučinskienė, V. Šeina, B. Speičytė. Leiden, Boston: Brill, 39–63
- Staliūnas, D., 2001. Adomas Mickevičius ir tautinis lietuvių panteonas (XIX amžiaus antroji pusė–XX amžiaus pradžia). In: *Lietuvos kultūra: romantizmo variantai*. Sud. A. Jurgutienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 65–82.
- Šeina, V., 2021a. Nation-Building Canons: Historical and Methodological Considerations. In: *Literary Canon-Formation as Nation-Building in Central Europe and the Baltics: 19th to Early 20th Century*. Eds. A. Kučinskienė, V. Šeina, B. Speičytė. Leiden, Boston: Brill, 1–24.

⁶ Pastabą apie galimą žvilgsnį į baltarusių kultūrą skolinuosi iš pokalbių su istoriku dr. Martynu Jakuliu.